

ЛЕКСИКАЛНА РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НА КОНЦЕПТА *ЕЗИК* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (С ОГЛЕД КЪМ ДИАЛЕКТИТЕ)

МАРИЯНА ВИТАНОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
marvit@abv.bg

Една от най-важните отличителни черти на човека е възможността за словесно изразяване на послания към останалите представители на *homo sapiens* чрез система от звукови, речникови и граматични средства, специфична за даден етнос. Езикът и речта са двете страни на комуникативната дейност. Докато в езиковедската литература се прави строго разграничение между понятията *език* и *реч*, в разговорната реч и в диалектите тези две понятия често се употребяват като синоними и се заменят взаимно. Езикът същевременно е и част от културата: той е форма на нейното отразяване. Обект на изследване в статията е понятиятният аспект на концепта *език* и неговата лексикална репрезентация в българския език, като акцентът е поставен върху диалектите.

Ключови думи: концептът *език*; българска диалектна лексика; фразеологизми

LEXICAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF *LANGUAGE* IN BULGARIAN (AND ITS DIALECTS)

MARIYANA VITANOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
marvit@abv.bg

One of the most important traits of humans is the ability to communicate messages verbally to other members of the *Homo sapiens* species through a system of sounds, vocabulary and grammatical means specific to a given ethnic group. Language and speech are the two sides of communication. While linguistic literature draws a strict distinction between the concepts of *language* and *speech*, in everyday idiom and in the dialects these two concepts are often used interchangeably. Language is also a part of culture, a form of its materialisation. This article deals with the lexical representation of the concept of *language* in Bulgarian, with an emphasis on its dialects.

Keywords: language; speech; Bulgarian dialect vocabulary; phraseology

Най-съществената отличителна черта на човека е възможността за словесно изразяване на послания към останалите представители на *homo sapiens* чрез система от звукови, речникови и граматични средства, специфична за даден етнос. Езикът е обект на вниманието на редица учени през годините. Изследвани са глотогенезата, връзката на езика с мисленето, функциите на езика, неговите структурни и системни особености, отношението език – реч и др. (Бояджиев/Boyadzhiev 2002). В тясна връзка с езика е речта – това са двете страни на комуникативната дейност. Разграничаването на езика от речта се разглежда в работите на редица учени – В. фон Хумболт, Ф. дьо Сосюр, Н. С. Трубецкой и др. Речевият акт (речта) има еднократен характер за разлика от езика като система от средства за общуване и зависи от индивидуалните особености на адресанта. За неговото осъществяване, както посочва Н. С. Трубецкой, са необходими говорещ (адресант), слушател (адресат) и предмет на речта (Бояджиев/Boyadzhiev 2002: 52–53).

Освен като средство за общуване езикът се изучава и разглежда и като част от културата и познавателния опит на човека. Благодарение на езика е възможно натрупването и съхраняването на знания и тяхното предаване на поколенията. Чрез него се означават и предават символи, идеи, чувства, ценности, обичаи, вярвания, модели на поведение. Според известната хипотеза на Сапир и Уорф езикът не само е инструмент за възпроизвеждане на мисли, но и самият той формира човешкото мислене (Дербишева/Derbisheva 2017: 19–22). Изучаването на езика в тясна връзка с човека и човешкото усещане и разбиране за света предполага анализ на езиковите единици, които отразяват целия сложен комплекс на културата и психологията на народа. Номинативните средства на езика – лексеми, устойчиви сравнения, фразеологизми, паремии – разкриват езиковата картина на света, характерна за различните етноси; представите на всеки народ за света.

Едно от основните понятия, с които оперира етнолингвистиката, е концептът, в чиято многослойна структура се преплитат три компонента – понятиен, образен и ценностен (Воркачев/Vorkachev 2007: 14; Кирилова/Kirilova 2022: 278 и др.). Понятийният компонент е ядро на съдържателния план на думата. Той съставя основата на лексикалното значение на думата и е фиксиран в лексикографските източници. Съвкупността от езикови средства, репрезентиращи концепта в определен период от развитието на обществото, се определя и като негово номинативно поле, което включва единици от всички части на речта (Дербишева/Derbisheva 2017: 32). Езиковите средства със своите значения предават само част от съдържанието на концепта, което се потвърждава от наличието на многобройни синоними за означаване на един и същ концепт. Това се вижда най-ярко на диалектно равнище.

Обект на изследване в статията е понятийният аспект на концепта *език* и неговата лексикална репрезентация в диалектите на българския език, които се отличават с голямо богатство от названия за понятието *език*.¹ Материалът е ексцерпиран основно от томове на *Идеографския диалектен речник на българския език*. Използвани са материали и от *Архива за Български диалектен речник* на Института за български език, от *Българския етимологичен речник* и *Речника на българския език* на Н. Геров.

За стб. лексема *яззыкъ* в *Старобългарския речник* (СтбР/StbR 2 2009: 1285–1286) са посочени 4 значения: 1. Анатомичен орган; 2. Реч, говор, способност за говорене; 3. Език, наречие, диалект; 4. Народ, племе, етнос. Наследникът на стб. *яззыкъ* днес се открива в различни фонетични варианти из българското езиково землище. Освен общобългарската форма *език* в диалектите се среща формата *йезик* със запазена йотация, *изик* с редукция на *e* в *i*; с рефлекс *ê* от стб. *л* в облиците *език* и *йезик*. Във формите *йазик*, *йазик*, *йозик*, *йозик* е налице резултатът от среднобългарското смесване на носовите гласни *л* и *ж* (БДА. ОТ 2001. К Ф 31/БДА. ОТ 2001. К Ф 31).

В многотомния академичен *Речник на българския език* са отделени две заглавки *език*. Основното значение на *език*¹ е термин от областта на човешката анатомия, срв. ‘подвижен мускул, разположен в устната кухина на човека и животните’. Този орган при човека взема участие и при образуването на звуковете на речта (РБЕ/РВЕ).

В речниковата статия на *език*² освен основното значение ‘система от звукови, речникови и граматични средства, сетивно възприемани, която служи за словесно изразяване на мислите и е най-важното средство за общуване в човешкото общество’ са включени още 5 значения, пряко свързани с комуникацията: ‘разновидност на общонародната езикова система, която се характеризира предимно със своеобразен речник и е свързана с определени сфери на общуването; стил’, ‘разновидност на общонародната езикова система, която се употребява от ограничен кръг хора, упражняващи една и съща професия, дейност; професионален език, социален диалект’, ‘начин на изразяване, присъщ на дадено лице; индивидуален стил’, ‘реч’, ‘местна, териториална разновидност на общонародната езикова система, на която говори част от дадена народност или нация; диалект, наречие, говор’ (РБЕ/РВЕ).

Докато в езиковедската литература се прави строго разграничение между понятията *език* ‘система от звукови, речникови и граматични средства’ (РБЕ/РВЕ) и *реч* ‘човешка дейност за изразяване (устно или писмено) на мисли, чувства, желания с думи’ (РБЕ/РВЕ), в разговорната реч и в диалектите тези две понятия често се употребяват в близко значение и се заменят взаимно.

В териториалните говори лексемата *език* се среща и със значението ‘диалект’, срв.: *Нàшенскиет езìк е такòв* (Еникьой, Ксантийско); *Нàшът езìк’ дру̀к* (Съчанли, Гюмюрджинско); *Й̀език да нè ìе м̀лòго прòблeм* (Речане, Призренско) и др. Употребява се и лексемата *говор* (стб. *говорѣ*). Гръцката по произход лексема *диалект* (гр. *διάλεκτος*) е по-характерна за научната литература, посветена на териториалните и социалните говори.

Социалната комуникация между хората освен чрез писмена реч се осъществява и чрез *говорене, приказване, разговор*. В териториалните диалекти са регистрирани разнообразни названия като *гòвор, бр̀твене* (Берковско), *вр̀ева* (Видинско), *гр̀гòр* (Санданско), *г̀лч̀ва* (Великотърновско, Свищовско), *г̀лч̀ене* (Смолянско), *д̀уване* (Плевенско), *лакард̀ия* (Кюстендилско), *лаф* (Гоцеделчевско, Смолянско, Старозагорско), *ор̀тене* (Самоковско, Трънско), *ор̀тене* (Софийско), *ор̀та* (Врачанско, Пазарджишко, Панагюрско, Пирдопско, Трънско), *ор̀та* (Врачанско, Етрополско, Софийско), *приказка* (Гюмюрджинско), *р̀еч* (Банат), *сбор* (Брезнишко, Велешко, Пернишко, Родопи, Царибродско), *сбор̀ване* (Брезнишко, Софийско), *хор̀та* (Малкотърновско, Софийско), *хор̀атл̀к* (Панагюрско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 755).

Говоренето се отличава с различни нюанси, срв.: ‘силно високо говорене’ – *ал̀рма* (Ловешко), *вик̀аница* (Ломско), *вр̀ява* (Никополско, Сливенско, Сярско), *г̀г̀г̀р* (Троянско), *г̀лч̀ва* (Врачанско), *д̀андан̀ия* (Трънско), *джаг̀òлене* (Софийско, Трънско), *джа̀мòлене* (Плевенско), *патрам̀ела* (Шуменско), *чак̀òрене* (Софийско); ‘неразбрано, несвързано говорене’ – *бр̀щол̀евене* (Великотърновско), *джум̀òл* (Старозагорско), *мр̀г̀кане* (Великотърновско, Монтанско), *джа̀бара-джа̀òстара* (Карловско); ‘престорено, глезено говорене’ – *жа̀вр̀енье* (Странджа), *на̀дично гòворене* (Радомирско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 755).

Разнообразни са и глаголите за изразяване на действието ‘изричам нещо, казвам нещо’. Освен общобългарските *говòря, ка̀звам, приказ̀вам* в диалектите се употребяват и *в̀елим* (Брезнишко, Самоковско, Трънско), *в̀еля* (Банско, Белоградчишко, Брезнишко, Велинградско, Гевгелийско, Гоцеделчевско, Драмско, Източна Тракия, Крумовградско, Кюстендилско, Леринско, Неготинско, Пазарджишко, Петричко, Санданско, Солунско, Софийско, Сярско, Трън и др.), *вр̀ева* (Благоевградско, Дупнишко, Кюстедилско, Новопазарско, Петричко, Пернишко, Санданско, Солунско и др.), *г̀лч̀а* (Ардинско, Асеновградско, Батак, Белоградчишко, Бургаско, Врачанско, Великотърновско, Девинско, Казанлъшко, Карловско, Котелско, Кулско, Ловешко, Монтанско, Новопазарско, Новопазарско, Пазарджишко, Пловдивско, Провадийско, Първомайско, Севлиево, Силистренско, Сливенско, Смолянско, Софийско, Старозагорско, Троян, Хасковско, Чирпанско, Шуменско, Ямболско и др.), *д̀умам* (Айтоско, Белоградчишко, Ботевградско, Брезнишко, Варненско, Великотърновско, Видинско, Врачанско, Гоце-

делчевско, Годечко, Горнооряховско, Гюмюрджинско, Дедеагачко, Добричко, Драмско, Дупнишко, Еленско, Елинпелинско, Ивайловградско, Ихтиманско, Казанлъшко и др.), *конуци́вам* (Бургаско, Котелско, Сливенско, Узункюприйско, Хасковско), *лаф́овам* (Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско, Смолянско, Странджа), *лах́овам* (Драмско, Ксантийско, Хасковско), *моабѣтим* (Самоковско), *ора́тим* (Самоковско), *румѡня* (Гюмюрджинско), *сбѡра* (Ботевградско), *сбѡрвам* (Дебърско, Корчанско, Петричко, Пещерско, Софийско, Тетовско), *сбору́вам* (Белоградчишко, Брезнишко, Годечко, Гоцеделчевско, Драмско, Дупнишко, Карловско, Кюстендилско, Пазарджишко, Пернишко, Софийско, Сярско, Трънско, Царибродско, Щип), *хорту́вам* и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 755–759).

Човешкото говорене се отличава с различни характеристики – сила на звука (тихо, силно), бързина, монотонност, заекване и др. То може да е многословно, весело или сърдито, злобно, обидно; да изразява нюанси като недоволство и др., срв.: ‘говоря много и високо, злобно’ – *брѣцкам* (Софийско), *замлѡтуем* (Трънско), *лѡя* (Североизточна България); ‘говоря весело’ – *къкдѡсам* (Кукушко), *чучури́сам* (Солунско); ‘говоря обидни и неприлични думи’ – *брусѡвам* (Девинско), *галѡтим* (Западна България), *гѡдням* (Босилеградско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 759–760).

Повечето лексеми със значение ‘говоря много и обикновено за незначителни и излишни неща’ са звукоподражателни по произход, срв. *барбѡра* (Врачанско, Петричко), *брѣбнем* (Софийско), *брѣбням* (Годечко), *брѣбѡра* (Благоевградско), *брѣбѡрим* (Разложко), *брѣбра* (Ботевградско, Врачанско, Разложко), *брѣбрем* (Самоковско), *бѣбри́чам* (Монтанско), *бѣбра* (Великотърновско, Габровско, Пазарджишко, Пловдивско, Разградско, Сливенско, Софлийско), *бѣрбѡля*, *бѣрбѡлям* (Асеновградско, Узункюприйско), *бѣрбѡрим* (Пернишко, Софийско), *бѣрбѡря*, *бѣрбѡсвам* (Провадийско), *бѣрбулѣскам* (Еленско), *бѣрбу́ря* (Пловдивско), *гѣргѡря* (Еленско, Новозагорско, Севлиевско), *дѡдѡля* (Дупнишко), *дѡдѡра* (Дупнишко), *дрѡндам* (Трънско), *дрѣдра* (Ихтиманско), *дрѣдрем* (Разложко), *дрѣнкам* (Горнооряховско, Шуменско), *дѣрдѡла* (Карловско), *дѣрдѡрам* (Велинградско), *дѣрдѡрим* (Лом), *дѣрдѡря* (Великотърновско, Ловешко, Малкотърновско, Новопазарско, Поповско, Разложко, Троянско, Шуменско), *дѣрдѡсим* (Годечко), *мѣрмѣрисвам* (Гюмюрджинско) и др. Говоренето е уподобено и със звука, произвеждан от музикални инструменти като гайда, от звънци, манастирско клепало, от превозни средства, мелничарски шум и др., срв. *дѡдна* (Луковитско), *дѡдня* (Софийско), *клѡпам* (Разложко), *клѣнем* (Сливнишко), *клѣнкам* (Кюстендилско), *клѡпам* (Дряновско), *пѣрпѡрим* (Радомирско), *пѣрпѡря* (Етрополско, Поповско), *трѣтѡра* (Плевенско), *мѣля* (Врачанско, Карнобатско, Пазарджишко) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 2012 1: 304–306).

За тихото и неясно говорене се употребяват лексемите *мрѣнкам*, *мѣрмѡря*, *смотолѣвам*, *смѣнквам*. Семантичен нюанс ‘монотонност’ е налице при *мрѣнкам*, *мѣрмѡря*.

С голямо разнообразие се отличават диалектните лексеми за неразбрано говорене, което освен това изразява някакво недоволство или неодобрение на нещо, срв. *барбунисам* (Ардинско, Асеновградско, Смолянско), *брбнем* (Белоградчишко), *бумбуисвам* (Никополско), *бядкам* (Павликенско), *влас-тимисам* (Малкотърновско), *врънкам* (Ловешко, Новопазарско, Поповско, Преславско, Старозагорско, Троянско, Ямболско), *гаманисвам* (Велинградско), *гъдня* (Кюстендилско), *гъргоря* (Троянско), *джайфола* (Етрополско), *джомдла* (Чирпанско), *джубуля* (Ловешко, Троянско), *джумулъ* (Никополско, Троянско), *дзъркам* (Павликенско), *диврѐкам* (Еленско), *дидѐкам* (Еленско), *дудна* (Врачанско, Етрополско, Пирдопско, Смолско), *загомиллям* (Брезнишко), *каканйжа* (Казанлъшко, Никополско, Троянско), *клянкам* (Самоковско), *кръкам* (Плевенско), *ломдла* (Плевенско), *ломотим* (Кулско), *мандзодвам* (Сливенско), *мермѐкам* (Котелско), *моморим* (Дупнишко), *мръмрем* (Разложко, Трънско), *мрънкам* (Великотърновско, Елинпелинско, Ихтиманско, Монтанско, Никополско, Павликенско, Русенско, Старозагорско, Хасковско), *мрънкям* (Видинско), *мунтосвам* (Горнооряховско), *мъмля* (Врачанско), *мъргъзувам* (Еленско), *настанисвам* (Ямболско), *опявам* (Великотърновско, Горнооряховско), *орустосвам* (Горнооряховско), *папарисам* (Хасковско), *папунисам* (Смолянско), *подумвам* (Варненско), *прънкям* (Врачанско, Ихтиманско, Монтанско, Радомирско, Самоковско, Сливнишко, Трънско), *пръпра* (Ихтиманско), *пънкям* (Софийско, Трънско), *пъпра* (Врачанско), *пърнкотим* (Годечко), *пътъркам* (Търговишко, Шуменско), *рдймоня* (Смолянско), *рѐжа* (Благоевградско), *скѐрцам* (Варненско), *татакам* (Еленско), *тутням* (Монтанско), *тѐтна* (Старозагорско), *тѐтърисвам* (Бургаско), *църцоря* (Великотърновско, Горнооряховско, Павликенско), *цѐра* (Плевенско), *хужувам* (Малкотърновско), *хънкам* (Хасковско), *чучунйжа* (Никополско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 2 2021: 916–917).

Говорна особеност на някои хора по рождение или придобита в резултат на различни обстоятелства, обикновено свързани със стресови събития, е заекването. То се изразява в задържане и повтаряне на отделни звукове, срички и думи или в неестествени паузи в потока на речта (РБЕ/РВЕ). Наличието на многобройни названия в диалектите за тази говорна особеност може да се обясни и с обстоятелството, че по-често във фокуса на човешкото внимание е различното, особеното, срв. *биятикувам* (Варненско), *брѐджа* (Белослатинско), *врахна* (Солунско), *гъгна* (Ямболско), *гѐткам* (Доганхисарско, Разложко, Сярко), *дѐвя се* (Великотърновско), *ѐкам* (Ботевградско), *ѐцам* (Берковско, Дупнишко, Етрополско, Ихтиманско, Кюстендилско, Панагюрско, Радомирско, Самоковско, Софийско), *ѐцкам* (Белоградчишко, Берковско, Кюстендилско, Самоковско), *забѐквам* (Белослатинско, Ботевградско, Врачанско, Кулско), *завѐлям* (Самоковско), *завѐквам* (Пловдивско, Родопи), *заврѐзвам* (Софийско), *заврѐзкуем* (Трън), *загомиллям* (Софийско), *загѐцвам* (Хасковско), *задѐвям се* (Свилеградско), за-

дѣтквам (Троянско), *заѣквам*, *заѣкнувам* (Кюстендилско, Пловдивско, Самоковско, Софийско), *заѣцам* (Ардинско, Берковско, Врачанско, Оряховско, Разложко, Самоковско), *заѣцквам* (Белоградчишко, Видинско, Монтанско, Свогенско, Софийско), *заѣцкуем* (Годечко, Сливнишко), *заѣцнувам* (Казанлъшко, Кюстендилско, Софийско), *заѣцнуем* (Дупнишко, Ихтиманско, Кюстендилско, Пирдопско, Самоковско, Софийско), *заѣкъвам* (Годечко), *заѣчам* (Великотърновско, Свищовско, Севлиевско), *закеркенѣвам* (Сливенско), *залипвам* (Пернишко), *залипнувам* (Дупнишко, Ихтиманско), *замѣткувам* (Кюстендилско), *замѣцкуем* (Трънско), *замѣцувам* (Белоградчишко), *замѣцквам* (Кюстендилско), *запѣвам* (Пловдивско), *запѣцам* (Ботевградско, Трънско), *запѣшкам* (Еленско), *запѣнам* (Ардинско, Асеновградско, Карловско, Панагюрско, Разложко), *заплитам* (Гоцеделчевско, Ксантийско, Разложко, Родопи), *запѣвам* (Беленско, Габровско, Ловешко, Пловдивско, Русенско, Старозагорско, Чирпанско), *засѣцувам* (Пазарджишко), *засѣчам* (Великотърновско), *затачам* (Бургаско), *затѣлкам* (Софийско), *затѣнам* (Пловдивско), *затѣнкам* (Елинпелинско), *затѣткуем* (Софийско), *захѣлкам* (Еленско), *зафѣлкуювам* (Ботевградско), *зашефѣлювам* (Самоковско), *захѣцам* (Великотърновско), *зачичѣквам* (Ардинско, Маданско, Старцево, Момчилградско, Смолянско), *заилѣквам* (Врачанско), *заякъвам* (Айтоско), *крѣням* (Ботевградско), *лацам* (Петричко), *лепѣта* (Ботевградско), *мѣцам* (Белоградчишко, Дупнишко, Ихтиманско, Пернишко, Санданско, Софийско, Тетевенско), *мѣрцам* (Монтанско, Трънско), *натуцам* (Ихтиманско), *пелтѣсвам* (Пещерско, Плевенско), *пелтѣча* (Габровско, Добричко, Казанлъшко, Никополско, Павликенско, Плевенско, Пловдивско, Русенско), *пелтечѣсам* (Ардинско, Златоградско, Родопи), *пельтикийсам* (Ксантийско, Узункюприйско), *пельтѣсам* (Асеновградско), *пѣнкам* (Ловешко), *сѣцам* (Благоевградско, Гоцеделчевско, Дряново), *тѣпа* (Видинско, Врачанско, Габровско, Годечко, Етрополско, Ихтиманско, Кулско, Монтанско, Оряховско, Плевенско, Трънско), *тѣнкам* (Белослатинско, Берковско), *тѣткуем* (Сливнишко), *трѣвла* (Странджа), *трѣвлисвам* (Благоевградско), *фѣлкъм* (Белослатинско, Софийско), *фелтѣча* (Севлиевско), *фѣлтя* (Еленско, Софийско), *фрѣскам* (Кулско), *шафѣле* (Разложко), *ѣкам* (Велинградско, Врачанско, Софийско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 2 2021: 140–142). В някои от названията е налице повторение на срички, което наподобява заекването, срв. *зачичкъвам* (Ардинско, Маданско, Смолянско), *какандѣсам* (Хасковско), *какандѣсам* (Дряновско, Провадийско), *кекелѣсвам* (Новопазарско, Преславско, Търговишко, Шуменско), *кекеленѣсвам* (Търговишко) *кекенисам* (Ардинско), *кикийсам* (Поповско, Търговишко) и др.

Обмяната на мисли между човешките индивиди, съобщаването на някакви факти, словесното изразяване на емоции се осъществява чрез *думите*. Думата е „обособена единица на човешката реч, която представя граматическо оформено съчетание от звукове (рядко един звук), свързана с определено значение“ (РБЕ/РВЕ). Освен общобългарското название *дѣма* по диа-

лектното землище се откриват названия като *гльчка* (Монтанско, Чаталджанско), *зъреч* (Врачанско, Софийско), *йзреч* (Ботевградско, Карловско), *кранчък* (Берковско), *приказка* (Белоградчишко, Ботевградско, Белослатинско, Карнобатско, Монтанско, Свиленградско, Софлийско, Хасковско, Шуменско), *реч* (Великотърновско, Сливенско, Сярко), *речка* (Дупнишко, Ивайловградско, Панагюрско), *рйчка* (Гюмюрджинско), *сбор* (Битолско, Велешко, Охридско, Прилепско, Реканско, Стружко), *скъзница* (Разложко), *среч* (Карловско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 1022–1023).

Регистрираната в Костурско лексема *гльгор* е наследник на стб. глаголът ‘дума, реч, говорене, слово’ (СтбР/StbR 1 1999: 343) с дисимиляция на красловната съгласна *л* в *р* (БЕР/BER I 1971: 245).

От турски произход са названията *лакърдия*, *лакардия* (от тур. *lâkirdi* ‘дума, приказка’ – БЕР/BER III 1986: 294) и *лаф* (от перс. през тур. *laf* – БЕР/BER III 1986: 325–326).

Гръцки е произходът на лексемата *хората* (ПРОДД/RRODD 1974: 548) и различните фонетични и акцентни варианти като *хората* (Елховско, Лозенградско, Тополовградско), *хората* (Поповско), *хоратъ* (Бургаско, Котленско, Преславско), *хорота* (Смолянско), *хорта* (Банско, Русенско). Според Хр. Дейкова *хората* (от гр. *χοράτo* ‘шега, закачка’, мн.ч. *χοράτa*) е заето чрез турския диалектен облик *horata* ‘разговор, беседа; дума, реч, разговор’ (Дейкова/Деукова 2019: 130). В *ората* (Белоградчишко, Тополовградско), *ората* (Ямболско), *оратъ* (Разградско), *орта* (Никополско), *ортъ* (Беленско, Павликенско, Плевенско, Русенско, Свищовско, Севлиево, Силистренско) е налице изпадане на началната съгласна *х* (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 1023).

Думите могат да изразяват добри и лоши мисли. За „лошите“ думи се употребяват диалектни лексеми като *бучльо* (Самоковско), *галатни думи* (Тетовско), *глуми* мн. (Монтанско), *клеп* (Харманлийско), *копанйса* (Търговишко), *мерет* (Сливенско), *меретия* (Панагюрско), *подуя* (Софийско), *пущина* (Пазарджишко, Панагюрско), *пустина* (Свогенско), *слипа* (Пирдопско), *слипа* (Пирдопско), *фула* (Врачанско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 1023).

Главният участник в речевия акт е човекът. За хората, които умеят да си служат добре с езиковите средства, отличават се с гладка реч, освен общобългарската дума *приказлив* се употребяват още лексемите *говорлив* (Самоковско), *думлив* (Маданско, Софийско), *думежлив* (Ардинско, Маданско, Смолянско), *речовит* (Ботевградско, Брезнишко, Кюстендилско, Трънско), *речник* (АрхБДР/ArhBDR), *лафчия*, *лафазан* (Югозападна България), *лафазанин* и *лафазанка* (Гоцеделчевско, Драмско, Сярко), *оратлиф* (Самоковско), *сладкодумец*, *сладкодумник* и др.

Комункативните качества обикновено са оценявани положително, срв. *Мойта снаа йч не е оратлива. Оратливио човек е нò-придтен* (Самоковско). Някои хора обаче са склонни към прекалено много говорене. За тях освен

общобългарските лексеми като *бъбривец*, *бърбърко*, *дърдърко* се употребяват и диалектните *ачиклия* (Добричко), *бабаруко* (Делчевско), *батланин* (Ботевградско), *батлян* (Етрополско), *боботало* (Босилеградско, Дупнишко, Кюстендилско), *брачолъник* (Пещерско), *брусало* (Смолянско), *бъбрич* (Дедеагачко), *бълбутин* (Павликенско), *бълтунь* (Гюмюрджинско), *бълъмолник* (Чирпанско), *бърболан* (Великотърновско), *бързоряк* (Габровско), *визвиси* (Новопазарско), *вражальец* (Поповско), *врѣверица* (Поповско), *врѣнкало* (Монтанско), *гайбие* (Девинско), *гевезе* (Старозагорско), *гогарь* (Смолянско), *горгьо* (Смолянско), *грѣцало* (Тревненско), *гъгрѣца* (Асеновградско), *гълчан* (Еленско), *гънга* (Врачанско), *дагарица* (Петричко), *дафа* (Карловско), *джастра* (Великотърновско), *джачка* (Самоковско), *джънгъза* (Карловско, Свиленградско), *дзандзало* (Трънско), *дземпаре* (Пирдопско), *дрѣнкало* (Бургаско, Врачанско, Годечко, Ихтиманско, Ловешко, Никополско, Новопазарско, Павликенско, Пазарджишко, Плевенско, Пловдивско, Поповско, Силистренско, Сливенско, Старозагорско, Троянско, Шуменско), *дрѣнкалка* (Великотърновско), *дрѣнкалька* (Дупнишко), *дърдайко* (Петричко), *дърдара* (Преславско), *дърдילו* (Петричко), *дърдлъник* (Пещерско), *жукльо* (Севлиево), *завтур повтур* (Гоцеделчевско), *звездар* (Разложко), *зуленица* (Русенско), *идипѣизин* (Смолянско), *каваржѣе* (Ардинско, Смолянско), *капсѣз* (Пловдивско), *каркало* (Пирдопско), *качик* (Поморийско), *кѣфтало* (Панагюрско), *клапало* (Дупнишко), *клапатар* (Белоградчишко), *клапач* (Разложко), *клпчо* (Дупнишко), *клапашка* (Дупнишко), *клевкало* (Гоцеделчевско), *клянкало* (Тетевенско), *конушкан* (Новозагорско), *крекало* (Петричко), *лаладжия* (Асеновградско, Бургаско, Генералтошевско, Добричко, Еленско, Исперихско, Казанлъшко, Карловско, Ломско, Никополско, Павликенско, Пазарджишко, Русенско, Сливенско, Старозагорско, Хасковско, Чирпанско, Ямболско), *лапацало* (Ботевградско, Видинско, Ихтиманско, Котелско, Никополско, Пазарджишко, Панагюрско, Пещерско), *лапуцан* (Западна България), *лапчо* (Сярско); *лафазанин* (Гоцеделчевско), *лафопродавец* (Драмско, Сярско), *лафѣия* (Гоцеделчевско, Карловско), *ломотар* (Кюстендилско), *ломотарник* (Кюстендилско), *маламарин* (Смолянско), *мелемьо* (Смолянско), *мелица* (Врачанско, Габровско, Кулско, Монтанско, Павликенско, Плевенско, Софийско, Троянско), *мелца* (Разградско), *мрѣнкяло* (Врачанско), *муабетѣия* (Самоковско), *мърмъник* (Свиленградско), *навлица* (Гоцеделчевско), *назлапжѣия* (Казанлъшко), *нарѣчник* (Пловдивско), *олопърда* (Трънско), *оратаджѣия* (Белоградчишко, Ихтиманско, Пазарджишко), *оратник* (Брезнишко), *палавра* (Солунско), *палавраджия* (Кулско, Луковитско, Никополско, Пазарджишко), *панкало* (Пирдопско), *папрѣца* (Врачанско, Ихтиманско, Монтанско, Пловдивско), *паратик* (Бургаско), *парпанѣк* (Свиленградско), *перекенде* (Добричко), *плескало* (Пловдивско), *плямкало* (Асеновградско, Гоцеделчевско), *плямпало* (Айтоско, Годечко, Врачанско, Ихтиманско, Пазарджишко, Плевенско, Първомайско, Разградско, Силистренско, Старозагорско), *прикажалин* (Солун-

ско), *пърпорица* (Сливнишко), *разговорджия* (Софийско), *сборджия* (Софийско), *татарайка* (Бургаско, Ксантийско), *татралка* (Смолянско), *търторко* (Самоковско), *търторник* (Пазарджишко), *търтъник* (Хасковско), *търтърачка* (Смолянско), *търтърия* (Свиленградско), *търтърица* (Асеновградско), *устатлия* (Белослатинско, Врачанско, Кулско), *устатник* (Пирдопско, Свиленградско, Силистренско), *фарфарà* (Беленско, Бургаско, Великотърновско, Добричко, Котленско, Новозагорско, Панагюрско, Поповско, Разградско, Русенско, Свиленградско, Силистренско, Средецко, Странджа, Търговишко, Шуменско), *фарфурица* (Плевенско), *хленàч* (Смолянско), *църкало* (Великотърновско, Русенско), *църцулèтин* (Разградско), *цъцъркало* (Троянско), *чакълдак* (Бургаско, Габровско, Карловско, Пловдивско, Солунско, Старозагорско), *чейнелия* (Първомайско), *чекретàло* (Годечко), *чепръкало* (Софийско), *шапиалà* (Пловдивско), *шàтъра* (Харманлийско), *шляку* (Петричко) и т.н. По метафоричен път са възникнали названия като *адвока̀т* (Силистренско, Софийско), *алàрмаджия* (Ихтиманско, Софийско), *грамофòн* (Хасковско), *керекенèз* (Солунско), *кленàло* (Дупнишко, Кюстендилско, Пещерско), *кречетàло* (Белослатинско, Босилеградско, Годечко, Карловско, Трънско), *чекмеджè* (Брезнишко) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 301–304).

Жената, която много говори, е *бàрла* (Самоковско), *бубòта* (Разложко), *бърборка* (Костурско), *бърбурина* (Пазарджишко), *бърбурица* (Беленско), *вражалица* (Солунско), *врачка* (Гоцеделчевско), *гевèsница* (Смолянско), *дърдара* (Преславско), *дърдоркуица* (Еленско), *дърдоркя* (Еленско), *калпатàрка* (Разложко), *клефтàлка* (Павликенско), *лàла* (Великотърновско, Севлиево), *лàладжийка* (Разградско), *лафчийка* (Старозагорско), *левùста* (Пазарджишко), *мèлица* (Пирдопско), *оротаджийка* (Етрополско), *разговорджийка* (Софийско), *таратàйка* (Петричко), *тракаджийка* (Силистренско), *трака̀ло* (Петричко), *търтица* (Карловско), *устакàтница* (Асеновградско), *устакèрница* (Смолянско), *устатница* (Берковско, Малкотърновско, Монтанско, Пирдопско, Плевенско, Софийско), *фърфарà* (Силистренско) и др. (ИДРБЕ/IDRBE 1 2012: 304).

Някои от формите за *бърборка* са двуродови, употребяват се както за лица мъже, така и за жени, срв. *г̀нга м., ж.* (Врачанско), *д̀рдара м., ж.* (Преславско), *зулèница м., ж.* (Русенско), *лàла м., ж.* (Асеновградско, Беленско, Великотърновско, Еленско, Казанлъшко, Ловешко, Павликенско, Плевенско, Разградско, Русенско, Севлиево, Силистренско, Търговишко).

Към речевите умения на член на рода може да се отнесе и произходът на антропоними като *Лафчиев*, *Лафчийски*, *Лафазанов*, *Речников* и др.

Освен лексиката и фразеологичният фонд на езика отразява специфичния за определен етнос начин на възприемане и концептуализация на света. Резултат от вторична номинация, фразеологизмите, паремииите и устойчи-

вите сравнения предават определена система от конотации, оценки и образно възприемане на света (Голева/Goleva 1997: 135). Независимо че ключовата дума *език* при повечето регистрирани фразеологични единици в речниците има пряко значение ‘анатомичен орган’, семантиката на повечето фразеологизми, в чийто състав влиза тя, е свързана с комуникативните способности на човека, срв.: *Вързан (свързан) в езика* ‘който не може, не умее да говори, не се изразява добре’; *Дохожда ми / дойде ми (идва ми, иде ми) на езика* ‘казвам нещо, което ми хрумва в момента, без да съм го обмислил или без предварително да съм искал да го кажа’; *Имам дълъг език; дълъг ми <e> езика* ‘много приказвам и често говоря необмислени, неуместни неща, които могат и да обидят някого’; *Схванат в езика* ‘който не може, не умее да се изразява добре’; *Поразвързвам си / поразвържда си езика* ‘започвам да говоря малко повече, като понякога казвам и неща, които би трябвало да премълча, да не казвам; разприказвам се’; *Посвивам си / посвия си езика* ‘започвам по-малко да говоря и да внимавам какво говоря’; *Почесвам си / почеша си езика* ‘говоря празни приказки за известно, обикновено непродължително време’ (РБЕ/РВЕ); *Никога езикът му не ся запира* ‘не спира да говори’ (Геров/Gerov 5 1978: 608) и др.

В паремията намира израз отношението на традиционния българин към уменията да се говори добре, думите да се използват уместно, да се мълчи, когато е нужно, срв.: *Всекому говори по езика, ако искаш да те разбира; Зина, та продума – рече, та отсече; Който мъдро мълчи, той по-добре говори; Много слушай, малко думай; Думането – сребро, а мълчанието – злато. В огледалото се види лицето, а в приказките – сърцето* и др. (Стойкова/Stoykova 2007: 152–161).

С думите и речта е свързан произходът и на самото название за паремии: от *слово* – *пословица*, от *говор* – *поговорка*, от *реч* – *възрѣчица* (Северозападна България), *узрѣчица* (Арх. БДР/Arh. BDR), *дума* (*Нали има дума: „За брата до вода, за либе през вода“*. Ив. Вазов, Съч. XII, 8 – РБЕ/РВЕ), от *притча* – *прица* (Стойкова/Stoykova 2007: 427) и др.

Речта като най-отличителната особеност на човека и начинът, по който тя го характеризира, се откриват и в устойчивите сравнения, срв. ‘приказливост’ – *Приказвам като воденичарско кречетало; Говоря като празна воденица; Дрънкам като празна жерка*; ‘сладкодумие’ – *Приказвам като лястовица*; ‘гладка реч’ – *Приказвам сякаш чета от книга* и др. (Витанова/Vitanova 2012: 61).

Антропоцентризмът на всеки език се проявява най-силно в неговата лексикална система. В номинативните средства на езика, в подбора на лексиката и фразеологията при общуването се разкриват националноспецифичните представи на различните етноси за действителността. Направеният кратък преглед на лексикалната репрезентация на концепта *език* в българските диалекти показва, че в тях е налице богат пласт от езикови единици, назоваващи понятието *език* в неговата индивидуална проява – *речта*.

БЕЛЕЖКА / NOTE

¹ Образният и ценностният компонент на концепта ще бъдат разгледани подробно в следващи публикации.

ИЗТОЧНИЦИ

- Арх. БДР: Архив за Български диалектен речник на Секцията за диалектология и лингвистична география при Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.
- БДА. ОТ 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София, Книгоиздателска къща „Труд“, 2001. Карта Ф31. Наличие или отсъствие на смесване на носовите гласни **ѧ** и **ѧ** в началото на думата *език* < стб. **ѧЗЪКЪ**.
- БЕР I 1971: Български етимологичен речник. Т. I. А – З. София, Издателство на БАН.
- БЕР III 1986: Български етимологичен речник. Т. III. КРЕС¹ – МИНГО¹. София, Издателство на БАН.
- Геров 5 1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 5. Р – я. София, Български писател.
- ИДРБЕ 1 2012: Идеографски диалектен речник на българския език. Т. 1 А – Д. София, Български бестселър. Национален музей на българската книга и полиграфия.
- ИДРБЕ 2 2021: Идеографски диалектен речник на българския език Т. 2. Е – М. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- РБЕ: Речник на българския език (онлайн). <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (22.03.2024).
- ПРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, Издателство на БАН.
- СтБР 1 1999: Старобългарски речник. Т. 1. а – н. София, „Валентин Траянов“.
- СтБР 2 2009: Старобългарски речник. Т. 2. о – ү. София, „Валентин Траянов“.
- Стойкова 2007: *Стойкова, Ст.* Български пословици и поговорки. София, ИК „Колibri“.

SOURCES

- Arh. BDR: Arhiv za Balgarski dialekten rechnik na Sektsiyata za dialektologiya i lingvistichna geografiya pri Institutata za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”.
- BDA. OT 2001: Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. Sofia, Knigoizdatelska kashta “Trud”, 2001. Karta F31. Nalichie ili otsastvie na smesvane na nosovite glasni **ѧ** и **ѧ** v nachaloto na dumata *ezik* < stb. **ѧЗЪКЪ**.
- BER I 1971: Balgarski etimologichen rechnik. T. I. A – Z. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BER III 1986: Balgarski etimologichen rechnik. T. III. KRES¹ – MINGO¹. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Gerov 5 1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. 5. Р – я. Sofia, Balgarski pisatel.

- IDRBE 1 2012: Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik. T. 1 A – Д. Sofia, Balgarski bestselar. Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafiya.
- IDRBE 2 2021: Ideografski dialekten rechnik na balgarskiy ezik T. 2. E – M. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- RBE: Rechnik na balgarskiya ezik (online). <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (22.03.2024).
- RRODD 1974: Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- StbR 1 1999: Starobalgarski rechnik. T. 1. а – н. Sofia, “Valentin Trayanov”.
- StbR 2 2009: Starobalgarski rechnik. T. 2. о – ү. Sofia, “Valentin Trayanov”.
- Stoykova 2007: *Stoykova, S.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia, IK “Kolibri”.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 2002: *Бояджиев, Ж.* Увод в общото езикознание. София, Парадигма.
- Витанова 2012: *Витанова, М.* Портретът на българина в устойчивите сравнения. – В: *Човек и свят*. София, Бул-Корени.
- Воркачев 2007: *Воркачев С. Г.* Лингвокултурный концепт: типология и области бытования. Волгоград, ВолГУ.
- Гаравалова 2021: *Гаравалова, Ил.* За начина на определяне на „нашенците“ в областта Средска Жупа, Р Косово. – В: *Българите в чужбина. „... толкова близо, толкова далече...“*. Част 3. София, Род, с. 227–242.
- Голева 1997: *Голева С. Г.* Персидская фразеология (лингвосоциокультурологический аспект). – *Вопросы языкознания*, кн. 5, с. 135–141.
- Дейкова 2019: *Дейкова Хр.* Към множествените балкански езикови контакти. Произход на български думи. – В: *От средновековния немски до съвременния български език. Сборник в чест на проф. д-р Борис Парашкевов*, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 130.
- Дербишева 2017: *Дербишева, З. К.* Язык и этнос. Москва, Флинт, Наука.
- Кирилова 2022: *Кирилова, Й.* Развитие на концепта език – минало и настояще. – В: *Interdisciplinárny výskum prameňov o jazyku a duchovnej kultúre*. Bratislava, с. 277–284.
- Легурска 2018: *Легурска, П.* Концептът „човек“ и езикът. – *Дзяло*, г. VI, бр. 12.
- Попова, Стернин 2007: *Попова, З. Д., И. А. Стернин.* Семантикокогнитивный анализ языка. Воронеж, Истоки.

REFERENCES

- Boyadzhiev 2002: *Boyadzhiev, Zh.* Uvod v obshtoto ezikoznanie. Sofia, Paradigma.
- Garavalova 2021: *Garavalova, Il.* Za nachina na opredelyane na „nashentsite v oblastta Sredska Zhupa, R Kosovo. – In: *Balgarite v chuzhbina „...tolkova blizo, tolkova daleche...“*. Chast 3. Sofia, Rod, s. 227–242.
- Goleva 1997: *Goleva S. G.* Persidskaja frazeologija (lingvosotsiokul'turologicheskij aspekt). – *Voprosy jazykoznanija*, kn. 5. s. 135–141.
- Deykova 2019: *Deykova Hr.* Kam mnozhestvenite balkanski ezikovi kontakti. Proizhod na balgarski dumi. – In: *Ot srednovekovniya nemski do savremenniya bal-*

- garski ezik. Sbornik v chest na prof. d-r Boris Parashkevov*, Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", s. 130.
- Derbisheva 2017: *Derbisheva, Z. K.* Jazyk i etnos. Moskva. Flint. Nauka.
- Kirilova 2022: *Kirilova, Y.* Razvitie na kontseptat ezik – minalo i nastoyashte. – In: *Interdisciplinárny výskum prameňov o jazyku a duchovnej kultúre*. Bratislava, s. 277–284.
- Legurska 2018: *Legurska, P.* Kontseptat "chovek" i ezikat. – *Dzyalo*, g. VI, br. 12.
- Popova, Sternin 2007: *Popova, Z. D., I. A. Sternin.* Semantikokognitivnyj analiz jazyka. Voronezh, Istoki
- Vitanova 2012: *Vitandva, M.* Portretat na balgarina v ustoychivite sravneniya. – In: *Chovek i svyat*. Sofia, Bul-Koreni.
- Vorkachev 2007: *Vorkachev, S. G.* Lingvokul'turnyj koncept: tipologija i oblasti bytovaniya. Volgograd, VolGU.

✉ Доц. д-р Марияна Витанова
Секция за етнолингвистика
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Mariyana Vitanova, PhD
Department of Ethnolinguistics
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria